

ROLE PERIODICKÉHO TISKU PŘI PŘECHODU OD HONORAČNÍCH STRAN KE STRANÁM MASOVÝM NA PŘÍKLADU MORAVY*

JIŘÍ MALÍŘ

Abstract

The Importance of Periodicals for the Switch from Political Parties Uniting Notables to Mass Parties: The Case of Moravia

The press contributed in a considerable measure to the national and political mobilization of Czech Society between the revolution of 1848 and World War One. Using Moravia as an example, the article examines the role of the press in the transformation from parties representing notables into parties representing the masses, and also how the press, in turn, was affected in this process. Soon there were more Czech periodicals in Moravia than German ones. The spectrum of periodicals grew broader, and the Czech press, attracting an ever-larger part of the population, grew into a network penetrating not only the strictly political aspects of life but the whole range of them. The importance of party periodicals, however, remained especially high. Daily newspapers affiliated with or owned by political parties not only championed goals of their respective parties, but they also played an important role in organizing party activities. An appendix contains a table which lists the most important newspapers and journals in Moravia by political orientation.

Keywords: Czech lands, Moravia, nation-building, press, party politics

Cíle publicistiky jsou trojí: Tisk má „vyprávět, potvrzovat, přesvědčovat“.¹ V 19. století byl tisk nejmocnějším masovým médiem a tomu odpovídala velikost jeho vlivu na všechny sféry společenského života. Již před vznikem politických stran formovaly noviny a časopisy politické postoje svých čtenářů. Díky tomu

* Předkládaná studie vznikla v rámci řešení projektu Morava na cestě k občanské společnosti, podporovaného Grantovou agenturou České republiky (P410/12/1934).

¹ *Prakke*, Henk: Vom Sinn der Publizistik. Assen 1965, 21. Zde cit. podle *Paupié*, Kurt: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959. Sv. I: Wien. Wien, Stuttgart 1966, 1.

také mohly vytvářet jádro vznikajících nových stran nebo přímo suplovat jejich chybějící organizační strukturu, jako tomu bylo v případě pro 19. století typických honoračních stran.² Právě proto, že u tohoto typu stran byla aktivní jen malá část měšťanstva a existovala jen minimální stranická organizace, představoval tisk často jediný prostředek v rukou stranického ústředí k prosazování politických, programových či organizačních cílů. Důležitou roli hrály noviny a časopisy také během obrovských změn, kterými procházely politické strany v habsburské monarchii v letech 1848 až 1914, kdy se honorační strany postupně transformovaly v masové. V éře masových stran od konce 19. století se tisk nezaměřoval pouze na lokální společenské špičky a neagitoval jen během volební kampaně, ale vedl propagaci každý den, čímž významně přispíval k posílení jemu blízkých stran, k získávání nových voličů, jakož i obecně k rozvoji veřejného mínění. V tomto období se zásadně změnila funkce tisku a jeho působení uvnitř i vně politických stran. I když o procesu, během kterého se z honoračních stran staly strany masové, bylo přinejmenším v případě českých zemí několik studií napsáno,³ změny, které tento proces znamenal pro stranický tisk, nebyly prozkoumány skoro vůbec.⁴

² Pro krátkou, ale výstižnou definici honoračních stran srov. *Nohlen, Dieter / Schulze, Rainer-Olaf / Schüttmeyer, Suzanne S.* (eds.): *Lexikon der Politik*. Sv. 7: Politische Begriffe. München 1998, 254. – Obecně k stranickému tisku v rakouské monarchii srov. *Lunzer, Marianne*: Parteien und Parteipresse im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Wandel des 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der österreichischen Parteien und ihrer Presse. In: *Ivan, Franz / Lang, Helmut W. / Pürer, Heinz* (eds.): 200 Jahre Tageszeitung in Österreich 1783–1983. Festschrift und Ausstellungskatalog. Wien 1983, 87–117. – *Rumpler, Helmut / Urbanitsch, Peter* (eds.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Sv. 2: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. Wien 2006 (Die Habsburgermonarchie 1848–1918; VIII/2).

³ *Luft, Robert*: Politischer Pluralismus und Nationalismus. Zu Parteiwesen und politischer Kultur in der tschechischen Nation vor dem Ersten Weltkrieg. In: Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 2 (1991) č. 3, 72–87. – *Týž*: Tschechische Parteien, Vereine und Verbände vor 1914. Besonderheiten und Defizite der politischen Kultur einer modernen Nation in einem Vielvölkerstaat. In: *Marko, Joseph / Ableitinger, Alfred / Brösl, Alexander* (eds.): Revolution und Recht. Systemtransformation und Verfassungsentwicklung in der Tschechischen und Slowakischen Republik. Frankfurt/Main, Berlin, Bern 2000, 311–350. – *Týž*: Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft: Tschechische Abgeordnete und Parteien des österreichischen Reichsrats 1907–1914. München 2012 – *Pokorný, Jiří*: Vereine und Parteien in Böhmen. In: *Rumpler, Helmut / Urbanitsch, Peter* (eds.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Sv. 1: Vereine, Parteien und Interessensverbände als Träger der politischen Partizipation. Wien 2006, 609–703 (Die Habsburgermonarchie 1848–1918; VIII/1). – *Malíř, Jiří*: Die Parteien in Mähren und Schlesien und ihre Vereine. In: *Tamtěž* 705–803. – *Týž / Marek, Pavel* (eds.): Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. 2 sv. Brno 2005. – Srov. v těchto studiích i další literaturu k politickým stranám a stranickému tisku.

⁴ Přes relativně dlouhou tradici má český historický výzkum tisku úzkou základnu. Srov. *Roubík, František*: Časopisectvo v Čechách 1848–1862. In: *Duch novin* 3 (1930) 6–34. – *Týž*: Časopisectvo v Čechách 1848–1862. Praha 1930. – *Týž*: Bibliografie časopisectva v Čechách z let 1863–1895. Praha 1936. – *Volf, Josef*: Dějiny novin a časopisů do roku 1848. Sv. 7: Pisemnictví. Praha 1933,

V případě Moravy, která je těžištěm předkládané stati, jsou k dispozici jen fragmentární výsledky bádání, pročež bude na tomto místě možné formulovat pouze první úvahy a hypotézy.

Mediální krajina na Moravě

Morava coby „centrální země druhého stupně“⁵ představuje pro zkoumání strukturální a funkcionální přeměny stranického tisku v 19. století zvláště příhodné pole bádání. Vývoj periodického tisku zde sice neprobíhal tak explozivně jako v aglomeračních centrech monarchie – zejména ve velkých městech jako Vídeň nebo Praha –, přece jen se nerozvíjel tak váhavě jako na periferii. V rámci západní části monarchie stála Morava v roce 1848 co do počtu periodik na čtvrtém a město Brno na pátém místě mezi zemskými metropolemi. Podobně na tom byl tisk na Moravě a v Brně i v roce 1872.⁶ Tehdy se Morava s 56 periodickými tiskovinami zařadila na čtvrté místo v rámci monarchie, přičemž v Dolních Rakousích

391–436. – Hoch, Karel: Dějiny novin a časopisů 2: Od roku 1860 do doby současné. In: *Tamtěž* 437–514. – Wurmová, Milada: Soupis moravských novin a časopisů. Brno 1955. – K dispozici jsou i novější bibliografie a přehledy dějin periodického tisku a dílčí studie, např. *Beránková*, Milena: Dějiny československé žurnalistiky. Sv. 1: Český periodický tisk do roku 1918. Praha 1981. – *Šimeček*, Zdeněk: Česká bibliografie a úřední tiskový dohled v letech 1848–1918. In: Česká bibliografie 6 (1967) 101–119. – *Týž*: Tisková politika v českých zemích do r. 1848. In: Časopis Matice moravské (ČMM) 94 (1975) 242–252. – *Týž*: Přehled vývoje novin a časopisů do roku 1918. In: *Kubiček*, Jaromír (ed.): Noviny a časopisy na Moravě a ve Slezsku do r. 1918. Literatura a prameny, sbírky, bibliografie. Brno 2001, 92–125 (Bibliografie a prameny k vývoji Moravy 39). – *Kubiček*, Jaromír / *Šimeček*, Zdeněk: Brněnské noviny a časopisy od doby nejstarší až do roku 1975. Brno 1976. – *Kubiček*, Jaromír a kolektiv: Noviny České republiky od počátku do roku 1918. 2 sv. Brno 2008. – *Týž*: Noviny ve službách českých politických stran 1860–1918. In: *Tamtěž* Sv. 2, 37–50. – *Sekera*, Martin: Počátky a rozvoj moderní české žurnalistiky. Vybrané problémy. Praha 2000 (manuskript). – *Týž*: Das tschechische Pressewesen in den Böhmischen Ländern 1848–1918. In: *Rumpler/Urbanitsch* (eds.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Sv. 2, 1977–2036. – *Týž* (ed.): Masová média jako předmět odborného zájmu. In: Sborník Národního muzea v Praze. Acta Musei Nationalis Pragae, Series C, 51 (2006) č. 1–4. – *Jiráček*, Jan / *Köpplová*, Barbara: Počátky spolkového života českých novinářů. In: *Tamtěž* 53 (2008) 27–33. – K německému bádání srov. např. *Böning*, Holger / *Gebhardt*, Hartwig / *Nagel*, Michael (eds.): Deutsche Presseforschung. Geschichte, Projekte und Perspektiven eines Forschungsinstituts der Universität Bremen. Nebst einigen Beiträgen zur Bedeutung der historischen Presseforschung. Bremen 2004 (Presse und Geschichte – Neue Beiträge 13).

⁵ K tomuto pojmu srov. *Luft*, Robert: Politische Kultur und Regionalismus in einer Zentrallandschaft zweiten Grades: Das Beispiel Mähren im späten 19. Jahrhundert. In: *Bramke*, Werner / *Adam*, Thomas (eds.): Politische Kultur in Ostmittel- und Südosteuropa. Leipzig 1999, 125–160.

⁶ V roce 1872 vycházelo na Moravě 14, v Dolních Rakousích 45, v Čechách 36 a v Haliči 14 politických novin. Ve stejném roce bylo v Brně vydáváno 33 periodik, tisk v Brně tak zaostával za Vídní (355), Prahou (100), Terstem (48) a Lvovem (34). Srov. *Winckler*, Johann: Die periodische Presse Österreichs. Eine historisch-statistische Studie. Wien 1875, 66, 68, 115–116, 132 a tab. IV.

vycházelo 370, v Čechách 160 a v Haliči 64 periodik.⁷ Měřeno na počet obyvatel připadajících na jedno periodikum se Morava v roce 1872 umístila s 35 017 obyvateli na jedno periodikum až na osmé příčce. Důvodem byl jistě fakt, že potenciální české čtenářstvo, jež bylo relativně silné, mělo k dispozici nepatrný počet českých periodik. Větší část vzdělaných Čechů totiž četla německé noviny. Značný vliv, který měly vídeňské a pražské noviny a časopisy na Moravě v 19. století, však nezabránil rozmachu moravského tisku, který šel ruku v ruce s dynamickým rozvojem společnosti na Moravě a odpovídal tehdejší změně postavení obou zde žijících národních skupin – Čechů a Němců.

Abychom pochopili proměnu, kterou český tisk ve druhé polovině 19. století prošel, a význam, kterého přitom dosáhl, musíme nejdříve zmínit jeho tristní výchozí pozici. Ještě na začátku 60. let 19. století nemohla být o českém tisku na Moravě skoro žádná řeč. Začínalo se prakticky od nuly. Prvním českým periodikem byl měsíčník *Moravsko-slezský časopis pro lid*, vydávaný v letech 1842 až 1846.⁸ Po něm následoval od ledna 1848 první český politický týdeník *Týdenník*, který začal vycházet jen několik měsíců před prvním českým deníkem *Moravské noviny*, vydávaným od listopadu 1848. Vývoj českého tisku na Moravě tak silně zaostával za německým, jehož tradice sahala do poloviny 18. století: Již v roce 1747 byl v Olomouci založen časopis *Monatliche Auszüge alt- und neuer gelehrten Sachen* a v roce 1755 v Brně týdeník *Wochentlicher Intelligenz-Zettel aus dem Frag-Amt der Kayserlich-Königlichen privilegirten Lehen-Bank zu unser lieben Frauen in Brünn*, který po několika přejmenováních vycházel později po celé 19. století až do roku 1921 jako deník pod názvem *Brünner Zeitung*.⁹ Vzhledem k sociální a kulturní roli, kterou oba zemské jazyky v té době hrály, byl český čtenář

⁷ *Radimský*, Jiří: Moravské a slezské časopisy r. 1872. In: *Slezský sborník* 47 (1949) 253–255.

⁸ *Traub*, Hugo: Dieblův Moravsko-slezský časopis pro lid (1842–1846). In: *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-filologická* (1916) 1–26. – *Týž*: První český časopis na Moravě. In: *Duch novin* 3 (1930) 234–238. – *Greineckerová*, Alena / *Marčák*, Bohumil: K literárnímu obsahu Dieblova měsíčníku. In: *Vlastivědný věstník moravský (VVM)* 24 (1972) 145–152. – Jednalo se o první český časopis, pokud nepočítáme před nedávnem objevený týdeník *Concordia*, jehož sedm čísel vyšlo v roce 1840 na filosofickém ústavu v Brně, ovšem jen ručně psaných. Srov. *Fišer*, Zdeněk: Od Zábavníku k Týdenníku. Trnitá cesta prvního českého periodika na Moravě. In: *Acta Musei Moraviae, Scientiae Socialis* 85 (2000) 157–193, zde 166–169.

⁹ Blíže se německým tiskem na Moravě tento článek zabývat nebude. Srov. kromě literatury uvedené v pozn. 4 také *Hatschek*, Oskar: Die periodische Presse Mährens von ihren Anfängen bis zum Jahre 1862. 2. vydání, Proßnitz 1904. – *Sedlař*, Otto: Mährische Revolutionszeitungen und -blätter von 1848/49. In: *Deutschmährische Heimat* 11 (1925) 202–209. – *Šimeček*, Zdeněk: Časopisy a jejich rozšiřování na Moravě do počátku 19. století. In: *Badurová*, Anežka (ed.): *Sborník k 80. narozeninám Mirjam Bohatcové*. Praha 1999, 333–346. – *Týž*: Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860. In: *Kubiček*: *Noviny české republiky Sv. 2*, 55–76. – *Kubiček*, Jaromír: Německý tisk v českých zemích, jeho stav a zpracování. In: *VVM* 61 (2009) 362–369.

až do 40. let 19. století odkázán výlučně na zábavné, náboženské a rolnické kalendáře, jakož i na osvětovou a nábožensky poučnou a povznášející literaturu pro prostý lid,¹⁰ zatímco vzdělané vrstvy českého původu, které byly veskrze dvojjazyčné, se musely spokojit s německým tiskem nebo sáhnout po českých novinách a časopisech z Čech, kde v roce 1842 vycházelo celkem dvanáct periodik, z toho tři v českém jazyce. Naproti tomu na Moravě ze tří ve stejné době existujících periodik nevycházelo žádné z nich v češtině.¹¹ Před revolucí v roce 1848 patřily na Moravě mezi obzvláště oblíbená česká periodika z Čech především Časopis českého musea, Časopis pro katolické duchovenstvo, Pražské noviny, Květy, Vlastimil, Krok a Přítel mládeže.¹² Skutečnost, že český tisk z Čech se na Moravě tak silně rozšířil, byla jednou z hlavních příčin pomalého rozvoje českého novinářství na Moravě.

Viditelné zlepšení je patrné až v roce 1848, kdy od ledna začal vycházet zmíněný první český týdeník na Moravě Týdenník, od listopadu pak první český psaný deník Moravské noviny a konečně od 5. července 1849 týdeník Moravské národní noviny, což byla česká varianta německého Mährische Volkszeitung.¹³

¹⁰ Šimeček: Časopisy a jejich rozšiřování. – Týž: Půjčovny knih a čtenářské společnosti v českých zemích a jejich působení do roku 1848. In: ČsČH 29 (1981) 63–88. – Týž: Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei. Wiesbaden 2002, 61–86 (Geschichte des Buchhandels 7). – Flodrová, Milena: Brněnští tiskaři v 17. a 18. století. In: Brno v minulosti a dnes 9, 1970, 56–80. – Stejskalová, Eva: Noviny a časopisy v době předřeznové. In: Běhalová, Štěpánka / Chmel, Rudolf (eds.): Tiskárny a tisky 19. století. Jindřichův Hradec 1998, 65–74. – Škrdl, Tomáš: Zasluky českého, moravského a slezského duchovenstva a zakládání knihoven, o rozšiřování knih a časopisů po dědinách a městech. Sv. 1. Praha 1888. – Bednařík, Karel / Havelková, Věra (eds.): Časopisy a kalendáře vydávané Moravsko-slezskou hospodářskou společností pro zvelebení orby, přírodovědné a vlastivědy v Brně. Bibliografie. 2 sv. Praha 1977. – Lom, František: Vývoj a význam zemědělského tisku (v procesu zavádění racionální zemědělské výroby v českých zemích do roku 1914). In: Vědecké práce Československého zemědělského muzea 25 (1985) 7–34. – Skala, Ladislav: České zemědělské časopisy. Sv. 1: 1838–1948. Praha 1992.

¹¹ Plačková, Magda: K národnímu obrození na Moravě v letech 1830–1848. In: VVM 31 (1979) 137–150, zde 146. – K novinářství na Moravě v první polovině 19. století srov. také Kabelík, Jan: Z doby národního obrození Moravy. In: Bílý, František (ed.): Literární Morava v letech 1849–1885. Praha 1911. – Vitula, Jiří: Průkopníci. Sociální otázka v moravském tisku do poloviny 19. století. Praha 1975. – Trapl, Miloslav: České národní obrození na Moravě v době předřeznové a v revolučních letech 1848–1849. Brno 1977. – Plačková, Magda: Politická aktivita moravských vlastenců v 30. a 40. letech 19. století. In: VVM 37 (1985) 22–28.

¹² Fišer: Od Zábavníku k Týdenníku 158.

¹³ Traub, Hugo: Moravské časopisectvo v letech 1848–49. In: Časopis Musea Království českého 94 (1920) 103–116, 203–217. – Trapl, Miloslav: Alois Vojtěch Šembera a Týdenník. Podíl Šembery a jeho přátelského kruhu v Olomouci na vzniku a obsahu listu. In: Sborník Vlastivědné společnosti musejní v Olomouci 61 (1972) 30–38. – Týž: Novinář Jan Ohéřal. Nástin jeho života a díla se zvláštěm zřetelem k působení na Moravě. Ostrava 1969, 41–51. – Fišer: Od Zábavníku k Týdenníku. – Kubíček, Jaromír: Počátky české žurnalistiky na Moravě. In: ČMM 129 (2010) Supplementum 2, 63–74. – K Moravským novinám viz pozn. 23 a k Moravským národním novinám viz Kabelík, Jan:

Zrušení cenzury, obnovení parlamentárního života a rozvoj rozličných myšlenkových proudů a veřejného mínění v revolučním roce umožnily nevídaný rozmach novin a časopisů. Ovšem ačkoliv už tehdy byl tisk tribunou různých politických uskupení, existovaly rozdíly mezi českým a německým tiskem. V prvé řadě, co se týče jejich počtu: V roce 1848 vycházelo na Moravě třináct německých a šest českých periodik, ta však za neoabsolutismu v 50. letech 19. století téměř všechna zanikla.¹⁴ Na začátku konstitučního období po roce 1860 tudíž neexistoval na Moravě žádný český deník. Vydávány byly pouze čtyři listy s nízkou periodicitou – dvakrát týdně v Brně vycházející vládní *Moravské noviny*, brněnský náboženský týdeník *Hlas*, olomoucký týdeník *Moravan* (1862–1863) a literární časopis *Hvězda* (1859–1864), který vycházel třikrát do měsíce.¹⁵ Ale už v roce 1861 se na Moravě dalo vybírat ze čtyř českých deníků, které ovšem vycházely v Čechách: Jednalo se o *Čas*, *Národní listy*, *Pozor* a *Pražské noviny* – s celkovým nákladem přes 7000 výtisků.¹⁶

Další asymetrie spočívala v tom, že německá periodika na Moravě tvořila integrální součást rakouské a německé publicistiky a některá z nich oslovovala také čtenáře mimo Moravu. Obráceně se na Moravě četly i německé noviny a časopisy z jiných německojazyčných zemí, především z Vídně, ale i ze zahraničí, jako např. *Augsburger Allgemeine Zeitung*.¹⁷ Naproti tomu český tisk sestával až do druhé poloviny 19. století téměř výlučně z titulů, které vycházely v Čechách, a i když už na Moravě existovaly první noviny v češtině, zůstával přísun novin z Čech značný. V roce 1848 si Češi na Moravě kupovali především *Národní noviny Karla Havlíčka Borovského*, v 60. letech 19. století také další české noviny z Prahy, z toho hojně i mladočeské *Národní listy*. Moravská periodika si však české obyvatelstvo v Čechách předplácelo jen zřídka.¹⁸

Moravské národní noviny a *Besedník*. Příspěvek k dějinám časopisectví a separatismu moravského. In: *Hýsek, Miloslav / Jakubec, Jan* (eds.): *Z dějin české literatury*. Sborník statí věnovaný Jaroslavu Vlčkovi k šedesátinám. Praha 1920, 215–232.

¹⁴ *Hatschek*: Die periodische Presse Mährens 22 an.

¹⁵ *Hýsek*: Literární Morava 116 an., 123–128. – *Fischer, Richard*: České noviny a novináři v Olomouci 1848–1938. Olomouc 1939, 9–12. – *Janák, Jan*: Z počátků českých novin na Moravě. Studie ke vzniku Moravské orlice. In: *VVM* 21 (1969) 106–120, zde 106–109.

¹⁶ Náklad pražských německých novin obnášel tehdy téměř 11 000 exemplářů. *Srov. Matoušek, Josef*: Usilí o český deník 1860 a založení *Národních listů*. In: *Česká revue* 21 (1928) 30–35, 80–84, zde 84.

¹⁷ *Šimeček*: Půjčovny knih 84 an. – *Týž*: Geschichte des Buchhandels 61–86.

¹⁸ Např. Spolek *Rastislav* v Blansku odebíral v letech 1863–1866 celkem 35 periodik, z toho 22 z Prahy, sedm z Brna, tři z Olomouce, dvě z Vídně a jedno z Opavy. Jednalo se o jedenáct deníků nebo novin vycházejících vícekrát týdně, dvanáct týdeníků a dvanáct časopisů. *Kubiček*: *Noviny a časopisy 67–69*. – *Žďárský, C.*: „*Národní listy*“ a Morava. In: *Půl století „Národních listů“*. Almanach 1860–1910. Praha 1911, 139–140.

Žalostný stav českého tisku na Moravě byl ovšem v poslední třetině 19. století relativně rychle překonán. Díky studiím Zdeňka Šimečky a Jaromíra Kubíčka víme, že v 90. letech 19. století dosáhla česká periodika na Moravě počtem titulů německá periodika a do roku 1914 je jasně předčila. Jak dynamický byl tento proces, se ukazuje na míře růstu, která se u českých novin zvedla o 256 % a u německých pouze o 90 % – výsledkem byl poměr počtu titulů 282 : 118 ve prospěch českého tisku.¹⁹ Tento mocný vzestup s sebou přinesl i výrazné rozšíření palety tematického zaměření a potenciálního čtenářstva: Nové české noviny a časopisy na Moravě oslovovaly stále více zájmových a profesních skupin.

Stranické noviny jako motor rozvoje tisku

Není náhodou, že enormní nárůst českého tisku korespondoval s rozvojem české společnosti, jakož i její politickou diferenciací, která probíhala na Moravě po roce 1890.²⁰ Do této doby zde působila jediná česká politická strana: Národní strana na Moravě, v níž se soustředili moravští staročeši. Do roku 1907 se rozvinulo široké spektrum stran, které přetrvalo do dalších desetiletí.²¹

Jaká funkce připadala tisku honoračních stran, se dá nejlépe ukázat na příkladu periodik moravské Národní strany: Tato strana vznikla v souvislosti s volbami do zemského sněmu v roce 1861 kolem brněnského advokáta Aloise Pražáka, pozdějšího ministra Taaffeho vlády. Jako strana moravských staročešů oslovovala především nejvyšší měšťanskou vrstvu. Byla typickou honorační stranou a prezentovala se jako zástupkyně zájmů celého národa.²² De facto se však opírala jen o úzkou vrstvu oprávněných voličů. V komunikaci stranického vedení se svými přívrženci a voliči hrál vedle sítě důvěrníků a osobních kontaktů s lokální elitou roli také tisk, a sice jak na centrální, tak na regionální úrovni.

¹⁹ Šimeček: Přehled vývoje novin 117 an.

²⁰ Mnozí historikové médií považují období mezi ranými 90. léty 19. století až 1914 za důležitou etapu pro vývoj tisku také v českých zemích. Srov. *tamtéž*. – Jirák, Jan / Köpplová, Barbara: K otázce periodizace vývoje médií. In: *Sekera* (ed.): Masová média 27–32. – *Týž*: Etapy vývoje českých tištěných médií od 19. do počátku 20. století. In: Sborník Národního muzea v Praze, řada C, 53 (2008) 11–18.

²¹ Malíř, Jiří: Politické strany na Moravě v období habsburské monarchie (Pokus o srovnání systému českých a německých stran na Moravě). In: *Kordiovský, Emil* (ed.): Politické strany a spolky na jižní Moravě. Brno 1993, 11–34 (22. Mikulovské sympozium 1992). – *Malíř, Jiří*: Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914. Brno 1996. – *Týž*: Die Parteien in Mähren. – *Týž*: System politických stran v českých zemích do roku 1918. In: *Malíř/Marek*: Politické strany Sv. 1, 17–57.

²² Srov. *Malíř*: Od spolků 28–60. – *Týž*: K typu honoračního politika. Neformální osobní vazby a politická kariéra v 19. století. In: *Marek, Pavel* (ed.): Osobnost v politické straně. Olomouc 2000, 11–33. – *Cibulka, Pavel*: Národní strana. In: *Malíř/Marek*: Politické strany Sv. 1, 109–138.

V počátcích Národní strany její vedení nedisponovalo svým vlastním tiskovým orgánem. V raných 60. letech 19. století vedlo předvolební agitaci na stránkách polouředních Moravských novin, které začal vydávat moravský zemský sněm v roce 1848. Moravské noviny byly prvním česky psaným deníkem na Moravě (pouze v období krátkého intermezza v letech 1852 až 1858 vycházely jen dvakrát týdně a nesly název Moravský národní list). Jejich redaktorem byl Leopold Hansmann, který při prvních volbách do zemského sněmu v roce 1861 Pražákovu Národní stranu podporoval. Na počátku 60. let 19. století však Moravské noviny upadly do vlivu moravských liberálních velkostatkářů a odcizily se programu Národní strany,²³ jejímž tiskovým orgánem se tím pádem stal deník Moravská orlice, založený v roce 1863.²⁴

V české mediální krajině na Moravě představoval tento list novum, neboť se jednalo o první deník, který otevřeně a systematicky proklamoval český národní program a požadavek federalizace Rakouska. To bylo přelomové vzhledem ke skutečnosti, že do té doby – kromě roku 1848 – byly české noviny určeny především pro nevzdělané české čtenáře. Nový deník nyní oslovoval i české vzdělané vrstvy, které byly dosud odkázány pouze na německý tisk nebo český tisk původem z Čech.

Redakce novin byla postavena před velký úkol, ale i těžkosti: Aby dostála nárokům svých čtenářů, musela vybudovat své vlastní zpravodajství – už nestačilo přebírat zprávy z německého nebo pražského tisku. Moravská orlice ovšem od začátku trpěla nedostatkem peněz. Na rozdíl od finančně dobře zajištěného německého tisku²⁵ by se její založení nedalo uskutečnit bez pomoci malých akcionářů. Ti obstarali sumu potřebnou pro kauci a vydávání listu v prvním roce tak, že každý vložil alespoň 50 zlatých. Protože se i v následujících letech její vydávání

²³ K tomu a k roli listu ve volbách do zemského sněmu v roce 1861 viz *Dvořák*, Rudolf: František Matouš Klácel a založení Moravských novin. In: ČMM 33 (1908) 1–31. – *Kabelík*, Jan: Z konce žurnalistické dráhy L. Hansmanna (s novými dopisy). In: ČMM 49 (1925) 281–298. – *Wurmová*, Milada: Volby do moravského zemského sněmu roku 1861. In: VVM 10 (1955) 75–80, 91–100, zde 80. – *Janák*: Z počátků českých novin 107 an. – *Fišer*, Zdeněk: Leopold Hansmann. Kroměříž 1993, 113–123 (Kdo byl kdo na Kroměřížsku 14).

²⁴ *Srov. Volf*, Josef: Z těžkých počátků Moravské orlice. In: *Duch novin* 4 (1931) 168–174. – *Bělohávek*, Miloslav: František Uman – první redaktor Moravské orlice. In: *Zřídka veselý*, František / *Peša*, Václav (eds.): Brno mezi městy střední Evropy. Brno 1983, 101–109. – *Janák*: Z počátků českých novin 106–120.

²⁵ Symbolem jejich moci na Moravě byly tiskárna a vydavatelství Rudolfa M. Rohrera, který vydával řadu novin a časopisů. *Srov. Erinnerungsblätter an das 100-jährige Jubiläum der Buch- und Stein-druckerei von Rudolf M. Rohrer in Brünn am 17. April 1887. Brünn 1889. – Altrichter*, Anton / *Künstler*, Gustav: Anderthalb Jahrhunderte Rudolf M. Rohrer 1786–1936. Die Geschichte einer deutschen Drucker- und Verlegerfamilie. Brünn. Baden bei Wien 1937.

ukázalo jako ztrátový podnik, byla Moravská orlice odkázána na sponzory, ke kterým patřil i František Palacký. Na začátku se list nacházel v majetku vlastníků tiskárny, nejprve Viléma Foustky a pak Josefa Schneidera. Teprve po roce 1872 převzala noviny akciová tiskárna, v níž většinu vlastnili představitelé Národní strany.²⁶

Další problém představoval vztah mezi stranickým vedením, respektive akcionáři, a redaktory Moravské orlice. Politici nevěnovali zajištění a vybavení svého tiskového orgánu patřičnou pozornost. Redaktoři byli přetížení a k tomu nedobře placeni. Navíc je vládní úřady předešlým na začátku 70. let 19. století často perzekvovaly a čas od času také zatklly.²⁷

Pro tiskový orgán Národní strany bylo příznačné, že se neřadil mezi nejrozšířenější české noviny, mimo jiné zřejmě i proto, že byl relativně drahý – jedny noviny stály 4 krejcarů. Náklad činil v roce 1864 pouhých 900 výtisků, v roce 1879 vzrostl na 1450 exemplářů a v roce 1885 už na 2200 kusů. Tím se Moravská orlice umístila v roce 1879 mezi českými novinami pouze na pomyslné čtvrté příčce za katolickým listem Hlas s 2440 výtisky, olomouckým Našincem s 1750 výtisky a Lucernou, která vycházela co dva týdny nákladem 1500 kusů. Pro srovnání: Provládní a národně neutrální Moravské noviny vycházely v roce 1885 jako příloha Brünner Zeitung s nákladem 12 000 výtisků. Německy psané poloúřední noviny Brünner Zeitung se přitom tiskly jen nákladem 1200 kusů, ovšem jejich původně ranní příloha, později samostatný laciný nepolitický list, Brünner Morgenpost, vycházela v roce 1885 v počtu 20 000 výtisků.²⁸ Z těchto údajů je více než zřejmé, jak moc se tisk honorárních stran soustředil na příslušníky těch majetných a vzdělaných vrstev, které díky majetku a vzdělání měly právo volit. Mezi českým obyvatelstvem tyto kruhy však představovaly jen malou menšinu.

²⁶ K tomu došlo po sporech s tiskařem J. Schneiderem v letech 1864 a 1872, protože Moravská orlice pár měsíců v roce 1872 nemohla vycházet. Tomeš, Karel: Vilém Foustka. Z dob bojů za české Brno a českou Moravu. 2. vydání. Brno 1932, 14–16. – Janák, Z počátků českých novin 115 an. – Týž: K předhistorii vzniku mladočeského směru v táboru moravské buržoazie. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C, 9, (1962) 109–126, zde 114 an.

²⁷ K materiálním poměrům redaktorů Moravské orlice a k jejich pronásledování srov. Dopis Františka Umana Juliu Grégrovi z 30. 3. 1863. In: Bělohlávek: František Uman 109. – Tomeš: Vilém Foustka 11–13. – Janák: Z počátků českých novin 113–116. – Týž: K předhistorii 113–115. – Také vydavatel listu Olomoucké noviny Josef Černoch byl např. v roce 1868 odsouzen do vězení dvakrát v jednom měsíci. Fischer: České noviny a novináři 16 an. – Další příklady perzekuce novinářů popisuje Arbes, Jakub: Pláč koruny České neboli Persekuce lidu českého v letech 1868–1873. 2 rozšíř. vydání. Praha 1894. – Týž: Persekuce lidu českého v letech 1868–1873. Dodatkem k druhému vydání spisu „Pláč koruny České“. Praha 1896.

²⁸ Srov. zprávu o osmerych českých novinách, kterou poslalo Moravské místodržitelství předsedovi vlády Eduardu Taaffemu. Moravský zemský archiv v Brně, B-13 (Moravské místodržitelství – presidium), kart. 1938, č. 46/GP/1879. – Tyto údaje již byly publikovány v Janák: Z počátků českých novin 115 an. – Srov. také Šimeček: Přehled vývoje novin 116. – Kubiček/Šimeček: Brněnské noviny 103.

Přes svůj relativně malý náklad měla Moravská orlice zásadní význam jak pro vývoj Národní strany, tak pro rozvoj českého národního hnutí na Moravě. V prvé řadě poskytovala Národní straně oporu a utvrzovala ji v její politice a vnímání sama sebe coby zástupce celého národa. Tím, že tiskla projevy, které pronášeli poslanci v zemském sněmu a na shromážděních, se projevila jako důležité médium pro šíření programových zásad strany. Zároveň Moravská orlice vytvořila díky zveřejňování informací o činnosti různých organizací strany a jejich příznivců v regionech hustou komunikační síť a tím upevňovala soudržnost uvnitř strany. Význam tisku Národní strany, která byla tradiční honorační a volební stranou, rostl obzvláště během voleb do zemského a říšského sněmu. V tomto období vycházely kromě periodického tisku navíc často i letáky, brožury a pamflety.

Vedle Moravské orlice existovaly ještě další noviny Národní strany, které se snažily působit na českou společnost. Většinou si udržovaly větší nezávislost na vedení strany a reprezentovaly různé názory a skupinové zájmy. Rozpory zde na rozdíl od Čech nepanovaly primárně mezi staročechy a mladočechy, ale spíše v otázce postoje vůči klerikalismu. Silné katolické křídlo Národní strany, které zároveň mělo blízko ke konzervativní šlechtě, reprezentovaly zejména noviny Hlas. Vznikly v roce 1849 jako konfesionální týdeník Hlas Jednoty katolické a po roce 1870 se změnil v politické noviny, které od roku 1875 vycházely dvakrát týdně. V roce 1885 se Hlas stal deníkem a o rok později konečně i nejdůležitějším tiskovým orgánem Katolické strany národní na Moravě.²⁹ Co do nákladu byl v roce 1879 nejrozšířenějším českým deníkem na Moravě. Naproti tomu liberálnější a antiklerikální postoj zastupovaly především noviny Občan, které vycházely od roku 1870 v Prostějově jako týdeník a mezi lety 1872 až 1881 v Brně už dvakrát týdně. Podobný postoj zastával v letech 1878 až 1880 i brněnský čtrnáctideník Lucerna.³⁰ Obojí noviny však stěží dokázaly se svým nákladem (Občan v roce 1879 jen 680 a Lucerna 1500 exemplářů) konkurovat vlivu katolického Hlasu s nákladem 2240 výtisků. Vedle těchto brněnských novin patřily v 60. a 70. letech 19. století k nejdůležitějším českým listům také Olomoucké noviny (1865–1869) a na ně od roku 1869 navazující Našinec. Tento list

²⁹ Srov. Jančík, Josef: Katolické jednoty na Moravě. In: Hlídka 49 (1932) 353–355. – Hýsek: Literární Morava 48–57, 85n., 229 an. – Bitnar, Vilém: Sto let žurnalistiky a literární publicistiky katolíků českých i slovenských. I–III. In: Lidové listy 11 (7. 7. 1932) č. 154, 6; (8. 7. 1932) č. 155, 6; (9. 7. 1932) č. 156, 6. – Marek, Pavel: Tisk českého katolického tábora před 1. světovou válkou. In: Týž (ed.): Tisk a politické strany. Olomouc 2001, 53–88, zde 58 an.

³⁰ Hýsek: Literární Morava, 223–226. – Kolejka, Josef: České národně politické hnutí na Moravě v letech 1848–1874. In: Brno v minulosti a dnes 2 (1960) 301–371, zde 350–359.

vedl Josef Černocho a vycházel nejdříve dvakrát, od roku 1875 pak třikrát týdně v Olomouci.³¹

Tisk Národní strany dokázal v 60. a 70. letech 19. století oslovit, jak bylo pro honorační stranu typické, jen malý segment obyvatelstva, přičemž rozdíl mezi jednotlivými novinami odrážely ideologicko-politické rozpory mezi hlavními křídly strany – navenek však strana působila uceleným, jednotným dojmem. To se změnilo teprve v 80. letech 19. století, když se následkem sociální diferenciacce české společnosti na Moravě rozčlenila i mediální krajina. Přitom rostl počet periodik, která reflektovala specifické zájmy jednotlivých společenských skupin a vrstev a zároveň v těchto kruzích šířily zásadní postuláty českého národního programu. Velká část těchto převážně stavovských periodik vznikla jako čtrnáctideníky, za které podle tiskového zákona nemusela být složena žádná kauce.³² Tyto listy se neobracely hlavně na měšťany, ale na rolnictvo, na živnostníky a dělníky. Z tohoto důvodu nepřikládaly velký význam zpravodajství, které přebíraly z jiných novin; důraz byl kladen hlavně na kontakt se čtenářem, na jeho zájmy a potřeby. Pro dělnictvo vycházely od roku 1885 střídavě každé dva týdny dvoje laciné noviny s křesťanskosociálním zaměřením – *Obecné noviny* (1885–1896) a *Dělník* (1885–1900) –, které na Moravě konkurovaly sociálně demokratickému tisku. Všechny dohromady dosáhly v roce 1885 nákladu 4500 výtisků, v roce 1890 dokonce až 7800 výtisků. Také díky jejich vlivu mohla na Moravě zdomácnět myšlenka křesťanského socialismu.³³ List *Dělník* zachovával kontinuitu křesťanského socialismu až do založení křesťansko-sociální strany na Moravě (1899), a po sloučení se čtrnáctideníkem *Obrana práce* (1900) se jako týdeník *Obrana práce a dělnictva* stal tiskovou tribunou této nové strany.

Přes nepříznivé podmínky – šikanu ze strany úřadů, ostrou konkurenci jiných listů a vysoké finanční požadavky, které ukládal rakouský tiskový zákon vydavatelům – se od 80. let 19. století začal na Moravě prosazovat česky psaný sociálně demokratický tisk. Do tohoto okamžiku zde socialistická periodika vycházela jen zřídka, a to v němčině – v první řadě brněnský list *Arbeiterzeitung* (1869) a *Volkstribune* (1869–1870) a dále humoristicko-satirický dvojjazyčný časopis

³¹ Deset let zastával Našinec pod vedením redaktora Alexandra Jiříčka katolickou orientaci. *Hýsek: Literární Morava* 117 an. – *Fischer: České noviny a novináři* 12–19.

³² Srov. *Soukup, Ladislav: K vývoji tiskového práva v českých zemích po r. 1848*. In: *Právněhistorické studie* 29 (1989) 115–135.

³³ Oba časopisy vycházely, i když jen krátce, také v německé verzi jako *Brünner Rundschau* a *Arbeiter*. Srov. *Jiroušek, Tomáš Josef: Dělnický sociální tisk v Rakousku*. In: *Vlast* 7 (1890/1891) 36–39, 124–131, 191–194, 300–305, 380–386, 476–482, 550–557. – *Týž: Dějiny sociálního hnutí v zemích koruny české 1840–1904*. Sv. 2. Praha 1903, 23 an. – *Tamtéž* Sv. 3. Praha 1909, 60–62, 84 an., 122 an. – *Šimeček: Přehled vývoje novin* 116.

Noppeisen (1872–1873). V 70. letech 19. století zastávaly zájmy českých dělníků dělnické noviny z Prahy a z Vídně, zvláště pak Dělnické listy a Budoucnost. Ovšem v 80. letech 19. století, kdy se pronásledované socialistické dělnické hnutí v Rakousku rozštěpilo na radikály a umírněné, vzrostl význam moravského socialistického dělnického tisku. Na Moravě vycházely v té době hlavně brněnské časopisy umírněných – Volksfreund (1881–1889), Spravedlnost (1881) a Bojovník (1883–1885). Vedle toho existovaly radikální časopisy Duch času (1884–1886) a Hlas lidu (1886–1948), vydávané v Prostějově. Brněnský list Volksfreund (1881–1938) představoval od roku 1885 dokonce po jistou dobu jediný tiskový orgán rakouské sociální demokracie v Předlitavsku.³⁴ Kromě toho se čtrnáctideník Rovnost, založený v Brně v roce 1885, stal spolu s prostějovským Hlasem lidu důležitým faktorem při překonávání rozporů v rozštěpené rakouské sociálně demokratické straně dělnické a při jejím znovusjednocení, které se uskutečnilo na sjezdech v Brně-Lužánkách (1887) a v Hainfeldu (1888/1889). V 90. letech 19. století, kdy sociální demokracie mohla slavit první úspěchy a veřejným životem otráasaly národnostní spory, se Rovnost zasloužila o zachování internacionalistické linie v celorakouské sociální demokracii a stala se jako její zemský tiskový orgán jedním z nejvýznamnějších deníků na Moravě.³⁵

Také venkovské obyvatelstvo tvořilo cílovou skupinu pro rozvíjející se tisk. Už v 60. letech 19. století se agrární spisy osvětového charakteru obracely na rolníky, přičemž se většinou jednalo o měsíčníky, které vydávaly okresní hospodářské (zemědělské) jednoty jako věstníky. Za zmínku stojí Hospodář moravský (1863–1870), který publikovala hospodářská jednota v Olomouci, nebo na zemědělské problémy orientovaný Pozor (1872–1893), který vydával Jakub R. Demel rovněž v Olomouci. Od poloviny 80. let 19. století vystupují za zájmy sedláků zejména Selské listy, vycházející v Olomouci dvakrát týdně, a brněnský

³⁴ Jiroušek: Dělnický sociální tisk. – Kreibich, Karel: Počátky českého dělnického tisku. Praha 1951. – Radimský, Jiří: Počátky dělnického tisku na Moravě. In: Slezský sborník 48 (1950) 78–81. – Janoušek, Vojtěch: Počátky socialistického tisku v Prostějově. In: VVM 11 (1956) 14–19, 49–54, 93–100, 149–155. – Beránková, Milena: Přehled dějin české žurnalistiky. Sv. 4: K vývoji české dělnické žurnalistiky v 19. století. Praha 1982, 23–37. – Miersch, Klausjürgen: Die Arbeiterpresse der Jahre 1869 bis 1889 als Kampfmittel der österreichischen Sozialdemokratie. Wien 1969, 130–132, 167–172.

³⁵ Rovnost vycházela od roku 1894 jednou týdně, od 1898 dvakrát týdně, od 1900 třikrát týdně, od 1905 denně a od 1914 dokonce dvakrát denně. V roce 1894 dosahoval náklad Rovnosti 5200 a Hlasu lidu 1800 výtisků. Tamtéž 31–37, 48 an. – Hybeš, Josef: Dějiny Rovnosti. In: Týž: Výběr z článků a projevů. Praha 1956, 65–76. – Kubíček, Jaromír / Vlašín, Štěpán (eds.): 100 let literatury v Rovnosti. Brno 1985. – Šimeček, Zdeněk: Redakční práce v počátcích Rovnosti. In: Sborník Matice moravské 82 (1963) 206–207. – Burešová, Zdena: Úloha sociální demokracie a Rovnosti na Moravě v boji za organizaci v letech 1890–1893. In: ČMM 74 (1955) 130–138.

čtrnáctideník Českomoravské cepy.³⁶ Agrární periodické tiskoviny, jejichž centrum leželo v Olomouci, byly rozšířeny především na střední Moravě, kde se na úrodné Hané mohlo jak zemědělství, tak agrární hnutí nejvíce rozvinout.

Na živnostníky, rolníky a první české podnikatele se dvakrát do měsíce obracel Sekretář, který byl založen v roce 1881 a později vycházel pod názvem Národní hospodář a samosprávný věstník, a Živnostník (zal. 1884), přičemž zvlášť první z nich se zaměřoval na národohospodářské otázky.³⁷ Další periodika doplňovala spektrum českého tisku mimo jiné o zábavné, kulturní, pedagogické, hudební, tělovýchovné, dětské časopisy, jakož i časopisy pro mládež a pro ženy, čímž tyto časopisy přispívaly k vytvoření infrastruktury pro českou národní společnost, která byla sice uvnitř rozvrstvena a heterogenní, politicky se však pořád ještě prezentovala relativně jednotně.³⁸

Rozmach českého tisku na Moravě dosáhl v polovině 80. let 19. století tak vysokého tempa, že dominance německého tisku padla a počet českých novin a časopisů překročil počet německých periodik.³⁹ V roce 1886 bylo na Moravě kromě řady různých speciálních zájmových periodik vydáváno celkem 18 českých novin a časopisů. Jednalo se o tři brněnské deníky (Hlas, Moravská orlice, Moravské noviny), čtvery noviny vycházející dvakrát týdně (Selské listy v Olomouci, Hlasy z Hané v Prostějově, Kroměřížské noviny v Kroměříži a Moravská Slovač v Uherském Hradišti), dvojice olomoucké noviny vycházející třikrát týdně (Našinec a Pozor) a v neposlední řadě o jeden týdeník a osm čtrnáctideníků. Tyto časopisy vycházely nejen v uvedených městech, ale i v Třebíči, Telči a Valašském Meziříčí.⁴⁰

³⁶ *Obrtel*, František: Moravští sedláci v letech 1848–1904. Příspěvek k politickým dějinám moravského venkova. Přerov 1914, 273–290. – *Týž*: Po stopách novin na našem venkově od dob probuzení. Historický přehled. Praha 1922, 61–74. – *Macalík*, Basil: Rozvoj hospodářského časopisectva na Moravě v době probuzenecké. In: Československý zemědělec 12 (1930) 706. – *Fischer*: České noviny a novináři 36–41. – *Tvrdoň*, František: Probuzenecké listy hospodářsko politické v Olomouci. In: VVM 9 (1954) 132 an. Viz k tomu také pozn. 10.

³⁷ *Pernes*, Jiří: Česká buržoazie a dělnické hnutí na Moravě v 80. letech 19. století. In: ČMM 99 (1980) 19–39, zde 20–23. – *Malíř*, Jiří: Politizace českého živnostenského hnutí na Moravě do r. 1909. In: ČMM 101 (1982) 283–309. – *Týž*: Die soziale Frage in den Ansichten und in der Tätigkeit des mährischen Jungtschechen Václav Šilený. In: *Fasora*, Lukáš / *Hanuš*, Jiří / *Malíř*, Jiří (eds.): Sozial-reformatorisches Denken in den böhmischen Ländern 1848–1914. München 2010, 175–214.

³⁸ *Tvrdoň*, František: Olomoucké probuzenecké časopisy pro ženy a pro mládež. In: VVM 8 (1953) 143 an. – *Kryštofek*, Oldřich: O českém dětském tisku. In: Novinářský sborník 4 (1959) 469–490. – *Syrová*, Jaromíra: Hudební časopisectví na Moravě a ve Slezsku (do r. 1945). In: Slezský sborník 50 (1952) 135–140. – *Ježek*, Přemysl: České sportovní časopisy vydávané od jejich počátků až do roku 1918. In: Tělovýchovný sborník 8 (1965) 127–165.

³⁹ *Kubiček*: Noviny a časopisy 48, 115.

⁴⁰ Politické časopisectvo na Moravě v roce 1886. In: Moravská Slovač 24. 12. 1886, Příloha k č. 102, 3.

Velký počet nově založených novin a časopisů nešel ruku v ruce s odpovídajícím zvýšením počtu výtisků – k tomu mělo dojít teprve později. Také nevytizely kvalitativní rozdíly mezi českým a německým tiskem, který pod tlakem vídeňské konkurence neustále usiloval o technické i obsahové zlepšení. Přesto se český periodický tisk v 80. letech 19. století stal pro značnou část moravských Čechů pevnou součástí jejich každodennosti a do velké míry ovlivňoval utváření jejich politických názorů. Uznale se vyslovil časopis *Moravská Slovač* v roce 1886 o vzdělávací funkci politického tisku:

Rok co rok rozšiřují se po městech a vesnicích, a kde bys dříve nebyl za celý rok našel ani jediného čísla novin neb knih, čtou se pilně nyní noviny – i v té chudické chaloupce. Tím rozšiřuje se zároveň politická uvědomělost a národní statečnost, a to je zásluha našich časopisů.⁴¹

Velká většina českých periodik se chápala jako nepolitická, nicméně – až na sociálně demokratický tisk – sledovala vesměs národně politickou linii Národní strany a uznávala její politické vedení až do konce 80. let 19. století. Proto mohla Národní strana ještě v 80. letech 19. století zachovávat iluzi politické jednoty české společnosti. Tuto pozici zastávaly i německy psané listy *Stimmen aus Mähren* (1870–1872) a *Brünner Beobachter* (1879–1889; od 1884 pod názvem *Beobachter*),⁴² které svědčily o přežívající dvojjazyčnosti české honorace. Zároveň byly dokladem jejich vytrvalého přesvědčení, že i v německém jazykovém prostředí je možné působit na anticentralisticky, konzervativně a federalisticky naladěné čtenáře, a to v opozici vůči lokálním německým liberálním elitám v moravských městech. Na jedné straně tak vznikala regionální mediální krajina, která, ač vnitřně rozmanitá, navenek přece jen signalizovala jednotu, na druhé straně ovšem vedla její diferenciaci k tomu, že se tisk specializovaný na určité zájmy mohl stát zárodkem opozičních hnutí. To se ukázalo na příklad v případě Selských listů a Selského spolku v Olomouci, které už v 80. letech 19. století prosazovaly politizaci agrárního hnutí se samostatnými rolnickými kandidáty ve volbách do zemského sněmu.⁴³

⁴¹ *Tamtéž.*

⁴² *Okáč*, Antonín: Osudy brněnského listu „Stimmen aus Mähren“ 1870–1872. In: *VVM* 34 (1982) 178–189. – *Malíř*, Jiří: Vývoj liberálního proudu české politiky na Moravě. Lidová strana na Moravě do roku 1909. Brno 1985, 43.

⁴³ *Obrtel*: Moravští sedláci 259–281. – *Fischer*: České noviny a novináři 36–41. – *Pospěch*, Pavel: Založení agrární strany na Moravě v roce 1904. In: *ČMM* 100 (1981) 255–271. – *Malíř*, Jiří: Moravské rolnictvo mezi liberalismem a politickým katolicismem. In: *Fasora*, Lukáš / *Hanuš*, Jiří / *Malíř* (eds.): *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*. Brno 2009, 47–68.

V době, kdy se česká společnost dynamicky rozvíjela směrem k moderní společnosti, což ovšem znamenalo především prohloubení její vnitřní sociální, politické a ideologické diferenciaci, bylo pro Národní stranu čím dál těžší udržet různé zájmové skupiny a její tisk pod jednou střechou. Kromě Moravské orlice ji s jednotlivými novinami nepojil žádný pevný organizační nebo vlastnicko-právní vztah. Proto mělo stranické vedení jen velmi málo možností, jak prosazovat vlastní politickou linii v tisku, a některé listy se mohly během 90. let 19. století stát hnací silou rozvoje jednotlivých křídel a jejich přeměny v samostatné politické strany. Tak odlákaly Selské listy Národní straně většinu agrárního hnutí, jež vstoupilo do promladočeské Lidové strany na Moravě, založené v roce 1891, ke které se vedle skupin rolníků přidaly i frakce kolem novin Moravské listy (1889–1893) Adolfa Stránského v Brně a týdeník Velehrad (1889–1901) Adolfa Kusáka v Kroměříži.⁴⁴ O něco později, když tón v nové Lidové straně udával Adolf Stránský a jeho Lidové noviny, staly se Selské listy hlavním zastáncem odštěpení agrárního křídla od Lidové strany a založení České strany agrární pro Moravu a Slezsko, která nakonec vznikla roku 1904.

Podobným způsobem se stal Hlas a další katolické a křesťansko-sociální noviny mluvčím osamostatňujících se katolického hnutí na Moravě, které se v roce 1896 organizačně zformovalo do Katolické strany národní na Moravě a v roce 1899 do Moravsko-slezské křesťansko-sociální strany na Moravě.⁴⁵ Národní strana na Moravě tak zůstávala honorační stranou i v době, kdy už se nově založené strany daly na cestu k masovým stranám. Tisk Národní strany s Moravskou orlicí v čele stagnoval a stahoval se ze svých pozic.⁴⁶ Na jeho místo přicházely na jedné straně listy promladočeské Lidové strany, na druhé straně noviny a časopisy katolických stran a později také Agrární strany. Ty spolu se sociální demokracií představovaly

⁴⁴ *Pernes, Jiří*: Moravské listy 1889–1893. Příspěvek k dějinám české buržoazní politiky v 2. polovině 19. století. In: Časopis Moravského muzea, vědy společenské 64 (1979) 95–106. – *Týž*: Časopis Velehrad v Kroměříži a svobodomyšlné hnutí na Moravě v letech 1889–1890. In: Studie Muzea Kroměřížska (1979) 70–75. – *Týž*: Vznik lidové strany na Moravě v roce 1891. In: ČMM 100 (1981) 272–287. – *Maliř*: Vývoj liberálního proudu 97–101.

⁴⁵ O ústřední roli Hlasu a jeho vydavatelském družstvu při založení Národní strany katolické srov. *Krejčí, Josef* (ed.): Památce P. Tomáše Šilingra, kněze a národního pracovníka 1866–1913. Hodonín 1938, 87–89. – Ke katolickým stranám a jejich tisku srov. *Marek*: Tisk českého katolického tábora. – *Týž*: Český katolicismus 1890–1914. Kapitoly z dějin českého katolického tábora na přelomu 19. a 20. století. Olomouc 2003. Srov. i další literatura v těchto studiích.

⁴⁶ Náklad Moravské orlice klesl v roce 1917 jen na 830 výtisků. Srov. tabulka v příloze. – K Národní straně srov. *Maliř, Jiří*: Generálové bez vojska (Národní strana na Moravě v letech 1890–1914). In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university C, 43 (1996) 95–113. – *Cibulka, Pavel*: Kdy zanikla Národní strana na Moravě? In: *Borovský, Tomáš / Jan, Libor / Wihoda, Martin* (eds.): Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátinám. Brno 2003, 405–416. – *Týž*: Národní strana. In: *Maliř/Marek*: Politické strany, 109–138.

před první světovou válkou nejdůležitější české síly na Moravě a přeměňovaly se v moderní masové politické strany.

Tento přechod od honoračních k masovým stranám byl doprovázen strukturálními změnami, jmenovitě upevněním organizační struktury stran, byrokratizací a profesionalizací jejich činnosti a pronikáním do nepolitických sfér každodenního života. V některých částech Evropy včetně Moravy tvořila tato proměna součást procesu vytváření „sloupové“ struktury společnosti (*Versäulungsprozess*) a vzniku politických subkultur. Na Moravě se taková socio-morální prostředí rozvíjela po roce 1905 zvláště kolem národně liberálního, katolického, sociálně demokratického i agrárního tábora, a v mnohem menší míře i kolem národně sociálního tábora.⁴⁷

Posuny k profesionalizaci: masová strana a její tisk

Do jaké míry a jakou formou se tyto změny projevíly v moravském tisku? S ohledem na nedostatečný stav bádání a omezený rozsah této studie zde mohou být načrtnuty jen všeobecné tendence, které lze pozorovat po roce 1905. Obecně je možné konstatovat, že všechen tisk se stal součástí politických subkultur politických táborů – mediální krajina tedy byla rozčleněna podle politického spektra. Strany věnovaly rozvoji vlastního tisku nejvyšší pozornost. Každá strana usilovala především o to, aby měla k dispozici vlastní deník podléhající stranickému vedení: Vedle Národní strany, jež díky Moravské orlici měla deník nepřetržitě k dispozici už dříve, se o vlastní list mohla od 90. let 19. století opírat i Lidová strana se svým deníkem: její Lidové noviny vznikly v roce 1893 díky sloučení novin Moravské listy a Pozor a v desetiletích před první světovou válkou i po ní byly nejdůležitějšími českými novinami nejen na Moravě, ale i v Čechách.⁴⁸ Katolická strana národní disponovala deníkem Hlas (od 1885 jako deník) jakož i Našincem (od 1908 jako deník), Křesťansko-sociální strana založila v roce 1912 deník Den a Agrární strana přeměnila v roce 1909 Selské listy rovněž na deník. K Pokrokové straně na Moravě se hlásil Ostravský deník (zal. 1900) a poté, co se sloučila s Lidovou stranou (1909), podporoval list nově vzniklou Lidovou stranu pokrokovou na Moravě. Také zemský stranický orgán Československé sociálně demokratické strany

⁴⁷ Malíř: Od spolků 225–284. – Viz také pozn. 3.

⁴⁸ MZA, Fond G-426 (Lidové noviny Brno). – Golombek, Bedřich: Dnes a zítra. K padesátce Lidových novin. Praha 1944. – Dolejší, Vojtěch: Noviny a novináři. Z poznámek a vzpomínek. Praha 1963, 94–103. – Pernes, Jiří: Svět Lidových novin 1893–1993. Stoletá kapitola z dějin české žurnalistiky, kultury a politiky. Praha 1993. – Chmel, Zdeněk / Pavelka, Jiří (eds.): Lidové noviny Arnošta Heinricha a dnešek. Brno 2006.

dělnické Rovnost se v roce 1905 proměnil v deník. Centralistická Česká sociálně demokratická dělnická strana v Rakousku na Moravě, založená po rozštěpení Československé sociálně demokratické strany dělnické roku 1910 na autonomisty a centralisty, disponovala deníkem Dělnický denník (od 1914), který v letech 1910 až 1914 vycházel jako týdeník Proletář. A konečně Česká strana národně sociální, která měla na Moravě na rozdíl od Čech poměrně slabou pozici, vlastnila stranický orgán Pokrok, jenž vycházel jednou a přechodně (1906/07) i dvakrát týdně.⁴⁹

Přesto se politické strany rozhodně nespokojily jen s budováním vlastních deníků. Aby se strana stala stranou s masovou základnou, potřebovala také mediální síť, která by teritoriálně pokryla celou oblast náboru nových stoupenců a zároveň reagovala na různé zájmy. Vedle deníků měla každá strana k dispozici tak zvané laciné krejcarové noviny, nejčastěji týdeníky, které mnohdy dosahovaly vyššího nákladu než velké deníky, zvláště když se – jako v případě Lidové strany v roce 1906 a sociální demokracie v roce 1914 – přešlo k nabídce dvou vydání deníku denně. Kromě toho se rozšířily politické noviny, které vycházely v různých intervalech, měly regionální zaměření a pokrývaly všechny regiony. Sociálně demokratický tisk byl organizován podle volebních okresů pro volby do říšské rady.⁵⁰ Dalším nápadným fenoménem té doby byla skutečnost, že se ke stranám přidružoval i zcela nepolitický tisk. Stejně jako sociální demokraté a katolíci měli proto i agráři a Lidová strana své časopisy pro sedláky, dělníky, řemeslníky, mládež, učitele, odboráře, ženy, spisovatele a další sociální a profesní skupiny. Všechny důležité, nepolitické oblasti veřejného života byly takovými časopisy pokryty.⁵¹

⁴⁹ Pokrok nahradil v roce 1902 předchozí stranický orgán Československé dělnické rozhledy. V roce 1908 byl přetvořen nejdříve na týdeník Snahy lidu a posléze na Moravský lid (1909–1914).

⁵⁰ Přehled o periodikách vydávaných velkými stranami nabízí *Kubiček*: Noviny ve službách českých politických stran. – Srov. také *Kubiček/Šimeček*: Brněnské noviny 111–118. – Viz také části o periodickém tisku u jednotlivých stran. In: *Malíř/Marek*: Politické strany.

⁵¹ Velkou šíří stranické žurnalistiky před první světovou válkou je možné ilustrovat na příkladu tisku katolického politického tábora na Moravě. K jeho politickým novinám patřily tři deníky (Hlas, Našinec, Den), čtyři dvakrát týdně vycházející noviny a dvanáct týdeníků. Pro rolnictvo byly určeny *Selské hlasy* (1898), *Rolnické noviny* (1902), *Naše záduha* (1912), *Zemědělský zápisník* (1912), pro ženy *Selka* (1902) a *Eva* (1907), pro děti a mládež *Přítel dítek* (1912), pro tělovýchovné organizace *Orel* (1910), pro učitele *Vychovatelské listy* (1901), *Katolický učitel* (1909), *Katolická učitelka* (1912) a pro dělnictvo *Obrana práce a dělnictva* (1899, od 1904 jako *Budoucnost*). K regionálním periodikům patřily *Náš věk* (1906 v Brně), *Hanácký kraj* (1900 v Prostějově), *Ječmínek* (1908 v Prostějově), *Ostravské noviny* (1902 v Moravské Ostravě), *Prameny* (1911 v Olomouci), *Pozorovatel* (1904 v Kroměříži), z kulturních časopisů jmenujme *Obzor* (1878), *Náš domov* (1892), *Křesťanský literární věstník* (1895), *Bílý prapor* (1902), *Nový život* (1906), *Křesťanská myšlenka* (1907), *Nový obzor* (1911), *Archa* (1912). K tomu je třeba zahrnout ještě mnoho dalších teologických, náboženských, charitativních atd. časopisů. Navíc byl na Moravě odebírán i katolický tisk z Čech. Srov. *Marek*: Tisk českého katolického tábora. – Ke stavu z roku 1917 viz tabulku v příloze.

Stranám šlo v té době o to, aby k sobě tisk pevněji připoutaly, tím pádem se také musely postarat o jeho finanční zabezpečení. Za tímto účelem zakládaly strany svoje vlastní vydavatelská družstva a sdružení, jakož i tiskárny, v nichž byli hlavními akcionáři její předáci. Již dříve vznikla pro noviny jako Hlas, Moravská orlice, Selské listy a Lidové noviny vydavatelská družstva. Také akciové tiskárny byly v některých případech zakládány již v předcházejících desetiletích, a to aby se zajistilo bezproblémové vydávání některých periodik, která se hlásila k Národní straně. Tou byla například Akciová moravská tiskárna, založená už v roce 1873 v Brně, aby zaručovala kontinuální vydávání Moravské orlice. Podobně byla v roce 1881 zřízena brněnská Knihtiskárna benediktinů rajhradských, která se po založení Národní strany katolické (1896) postarala o tisk Hlasu, který do té doby vydávala společně s Moravskou orlicí staročechy ovládaná Akciová moravská tiskárna.

Během přerodu v masové strany šlo o to, aby strany měly k dispozici tiskárny, které by s nimi byly v těsnějším spojení než dřív. Patrně to bylo mimo jiné v tom, že všechny nové tiskárny založené v Brně po roce 1908 náležely výhradně politickým stranám, kterým se na rozdíl od soukromých osob podařilo získat potřebné tiskařské koncese.⁵² Národní straně katolické a Křesťansko-sociální straně patřila vedle zmíněné Benediktinské tiskárny i Brněnská knihtiskárna, založená v roce 1913. Ta sloužila především k vydávání velmi rozšířeného deníku Den, jehož náklad dosahoval asi 50 000 výtisků. Vedle nich pro ně tiskla také Knížecí arcibiskupská tiskárna v Olomouci – mimo jiné deník Našinec od roku 1906 a další katolické publikace. Lidová strana zřídila v roce 1903 Lidovou tiskárnu pro svůj stranický list Lidové noviny, sociální demokracie vydávala své noviny Rovnost od roku 1908 ve vlastní Knihtiskařské a komanditní společnosti Rovnost, agrárníci provozovali od roku 1911 Rolnickou tiskárnu a rovněž Národně sociální strana koupila v roce 1906 tiskárnu v Brně.⁵³

Stranické tiskárny nevydávaly pouze noviny, ale nabízely další vydavatelské a podnikatelské služby, čímž se zařadily mezi podniky s vydavatelskou činností. Nejdále v tomto procesu došla Lidová tiskárna, zvaná také Tiskárna Lidových novin, a to bez ohledu na skutečnost, že Lidová strana na rozdíl od sociální demokracie a katolických stran nikdy nebyla skutečnou masovou stranou. Podnikatelský

⁵² Srov. Reich, Edvard (ed.): Památce Kuneše Sonntaga. Soubor příspěvků jeho přátel a spolupracovníků. Praha 1932, 59–61. – Krejčí: Památce P. Tomáše Šilingra 87–89. – Janák, Jan: Brněnské tiskárny v letech 1848–1918. Od tiskařských oficin k polygrafickému průmyslu. In: Kubiček, Jaromír (ed.): Knihtisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference. Brno 1987, 43–66, zde 58–61. – Srov. také výčet brněnských tiskáren za léta 1848–1918 in *tamtéž* 226–228. – Marek: Tisk českého katolického tábora 78 an.

⁵³ Srov. Šlesinger, Václav: Z bojů o pokrokovou Moravu 1890–1918. Brno 1947, 32 an.

úspěch Lidových novin byl umožněn tím, že už v roce 1898 přešly z vydavatelského družstva do vlastnictví rodiny Adolfa Stránského. Pro stranu to ovšem mělo ambivalentní následky, protože vydavatelská rodina často upřednostňovala vlastní obchodní zájmy na úkor stranických. To vedlo dokonce až k tomu, že Lidové noviny v roce 1908 ztratily oficiální status stranického orgánu a Lidová strana musela na přechodnou dobu učinit centrálním tiskovým orgánem Hlasy ze západní Moravy.⁵⁴ Podobně byl nucen Karel Kramář coby předseda mladočeské strany v Čechách reagovat na vedení Národních listů Prokopem Grégrem a založit v roce 1910 deník Den.⁵⁵

Díky vydavatelským společnostem a tiskárnám mohly strany lépe hájit svou linii v tisku, který zároveň finančně zajišťovaly. V některých případech se jim však nepodařilo zabránit tomu, aby největší podílníci získali rozhodující vliv na tisk, tak jako Adolf Stránský na Lidové noviny. O významu, který byl tisku přisuzován, svědčí i to, že některé strany zřizovaly při výkonném výboru tiskové komise, které dohlížely na stranický tisk a měly se starat o strategii jejich šíření ve společnosti. Po vzoru sociální demokracie sestavily i další strany seznam svých členů, aby jej mohly použít při zavádění povinného předplatné stranických novin. Odebírat a šířit stranický tisk se stalo přinejmenším proklamativně povinností každého člena nejen sociální demokracie, ale i agrární, národně sociální a živnostenské strany.⁵⁶

Proces přeměny tisku měl dva aspekty: Nejenže vedl k tomu, že žádná z velkých politických stran se už neobešla bez vlastních novin, ale zasáhl i většinu dosud nezávislých nebo soukromých novin, které se nyní přiklonily k jedné ze stávajících stran nebo k novým opozičním politickým směrům. Stále ještě vznikaly nezávislé politické deníky ve vlastnictví jednotlivců, ovšem tyto pokusy nebyly dlouhodobě úspěšné. Jedním z důsledků bylo jejich přiblížení se k určité politické straně. Tak například původně nezávislý list Olomoucký Pozor, založený Bohumírem Knechtlem v roce 1891, se stal v 90. letech 19. století jednou z veřejných platform moravského pokrokového hnutí a později Pokrokové strany na Moravě. To samé se přihodilo literárnímu časopisu Niva (1891–1897), který vydával František Roháček v Brně, a také časopis Snaha, který v roce 1906 založil v Olomouci František Obrtel jako nezávislý list vycházející dvakrát týdně, potkal stejný osud.

⁵⁴ Malíř: Vývoj liberálního proudu 144 an., 157. – Pernes: Svět Lidových novin 19 an.

⁵⁵ Kučera, Martin: Souboj vedení mladočeské strany s Národními listy („Den“ 1907–1910). In: Moderní dějiny 4 (1996) 71–113. – Viz k tomu i článek Luboše Velka v tomto svazku.

⁵⁶ Malíř: Vývoj liberálního proudu 236–238. – Týž: K politické kultuře na sklonku starého Rakouska: mechanismus vzniku politické strany v éře masových stran. In: Semotanová, Eva (ed.): Cestou dějin. K počtce prof. PhDr. Svatavy Rakové, CSc. Sv. 2. Praha 2007, 239–265 (Práce historického ústavu AV ČR. Řada C, Miscellanea 16).

Z finančních důvodů přesídlil Obrtel Snahu nejprve do Prostějova (1907) a posléze do Brna (1908), kde dal časopis k dispozici Pokrokové strany na Moravě.⁵⁷

Snahy o užší připoutání zcela nebo částečně nezávislého periodického tisku k politickým stranám posilovaly a podporovaly proces politické diferenciace. Stále platilo, že pokud se opoziční frakce v rámci jedné strany chtěly prosadit, musely založit nebo získat vlastní tiskový orgán. Tak tomu bylo i v případě frakčního boje o převahu v moravské Agrární straně v letech 1909 až 1910, který se vedl mezi konzervativním vedením strany a jejím orgánem Selské listy na jedné straně a frakcí kolem Kuneše Sonntag, jenž v roce 1909 založil noviny Moravský venkov, na straně druhé. I díky tomuto listu mohl Kuneš Sonntag společně s Františkem Staňkem vnitrostranický spor vyhrát. V boji mezi centralisty a autonomisty v moravské sociální demokracii v letech 1910 až 1911 dopomohl zase Proletář (zal. 1910) centralistickému křídlu k osamostatnění a založení vlastní strany. Podobně musela opoziční skupina kolem Hynka Bulína založit noviny Moravské listy (1913), jakož i novou stranu se staronovým jménem Lidová strana na Moravě, aby na Moravě prosadila promladočesky orientovanou politiku proti Stránskému protimladočeské linii prosazované po roce 1907 v Lidové straně pokrokové a v jeho Lidových novinách.⁵⁸

Pokud bylo kdysi běžné, že ten, kdo se odštěpil od mateřské strany, začal vydávat opoziční noviny, aby své pozici zajistil sluchu, pak v době, kdy se utvářely masové strany, měly šanci na úspěch jen takové pokusy, které podniklo křídlo disponující silným tiskovým orgánem, který by mohl konkurovat stávajícímu tiskovému orgánu strany. Proto vynaložily redakce Moravského venkova, orgánu vnitrostranické opozice uvnitř moravské agrární strany, Proletáře, orgánu centralistické sociální demokracie, a Moravských listů, orgánu Bulínovy opozice proti Stránskému Lidové straně pokrokové, velké úsilí, aby dopomohly novinám k co možná nejvyšší periodicitě a rozšíření.⁵⁹ Tomuto trendu se na první pohled vymy-

⁵⁷ Knechtl, Bohumír: Třicet let našeho zápasu v Olomouci. Olomouc 1923, 215–265. – Fischer: České noviny a novináři 27–29, 32–34. – Malíř, Jiří: Vznik, vývoj a rozpad politického hnutí Mladá Morava. In: VVM 29 (1977) 22–36. – Týž: Od literatury k politice (Literární časopis Niva 1891–1897). In: VVM 44 (1992) 459–463. – Týž: Pokrokové hnutí na Moravě v letech 1898–1906. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C, 21/22 (1975) 101–122. – Týž: Pokrokové hnutí na Moravě. 2: Vznik a vývoj moravské pokrokové strany. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C, 25/26 (1978/79) 99–129. – Lapáček, Jiří: František Obrtel a noviny Snaha. In: Marek: Tisk a politické strany 34–46.

⁵⁸ Malíř, Jiří: Moravská lidová strana Hynka Bulína 1913–1914. In: ČMM 103 (1994) 157–169. – Týž: K politické kultuře.

⁵⁹ Proletář vycházel nejprve týdně, od roku 1911 třikrát týdně a od roku 1914 jako Dělnický denník denně. Moravské listy byly vydávány původně třikrát týdně a od roku 1914 denně. Moravský venkov vycházel do roku 1911 dvakrát týdně, poté ale jen jako týdeník. Jeho vydavatel Kuneš Sonntag se

kal případ Zpravodaje, který vydávala Okresní jednota živnostenských společenstev v Prostějově od roku 1905 jednou a od roku 1911 dvakrát týdně a který se významně podílel na konstituování Politické strany živnostnictva československého na Moravě (1908), jejímž tiskovým orgánem se následně stal. Přesto byl úspěch listu pouze relativní, neboť byl umožněn výhradně přísnou stavovskou orientací novin i nové strany, která nakonec dosáhla toho, že se tato strana dokázala politicky prosadit.⁶⁰

V důsledku procesu vytváření „sloupové“ struktury společnosti se význam a funkce tisku na Moravě zásadně proměnily a také jeho vztah k politickým stranám doznal velkých změn. Počet nezávislých politických periodik klesal, zatímco zájmově orientovaný tisk mohl vykázat výrazný nárůst. Přitom nerostla jen nabídka českých periodik včetně politických titulů, ale také se strmě zvyšoval jejich náklad. Celkově se stal tisk důležitým faktorem pro vytváření socio-morálního prostředí jednotlivých politických táborů. A i když český periodický tisk na Moravě do roku 1918 stále ještě procentuálně neodpovídal podílu Čechů na celkovém obyvatelstvu, jak tomu už tehdy bylo v Čechách,⁶¹ rozvíjel se český tisk rychle dál: Do poloviny 80. let 19. století dosáhl počet českých novin a časopisů na Moravě stejné výše jako německý tisk a mezi 1890 až 1914 vykázal nárůst o více než trojnásobek – z 89 v roce 1890 na 281 v roce 1914. Zatímco u německého tisku došlo pouze ke zdvojnásobení – z 62 titulů v roce 1890 na 118 v roce 1914.⁶²

Podobně dynamicky rostoucí křivku zaznamenala i českojazyčná periodika, pokud se jedná o výši jejich nákladů: v roce 1879 obnášela celková výše nákladu všech česky psaných politických novin vydávaných na Moravě pouhých 10 020 výtisků,⁶³ zatímco oblíbených německých laciných novin, Brünner Morgenpost, se v roce 1880 tisklo 12 000 a v roce 1885 dokonce až 20 000 kusů. Ještě na přelomu 80. a 90. let 19. století se pohybovala výše nákladu nejrozšířenějších českých politických novin – přes zmíněný vzrůstající trend v 80. letech 19. století – maximálně okolo několika tisíc výtisků. Moravská orlice, tiskový orgán Národní

mohl ve vnitrostranickém boji prosadit, přičemž Selské listy zůstaly hlavním tiskovým orgánem strany, zatímco Moravský venkov plnily funkci týdeníku.

⁶⁰ Cekl, Jan (ed.): Rudolf Mlčoch. Zakladatel čsl. živnostnicko-obchodnické strany středostavovské 1880–1930. Olomouc 1930. – Fischer: české noviny a novináři 43 an. – Marek, Pavel: K založení živnostenské strany na Moravě. In: ČMM 102 (1983) 55–70. – Týž: Politické strany českého živnostnictva. In: Malíř/Marek: Politické strany. Sv. 1, 443–465.

⁶¹ Srov. Náhlavský, Jan: Časopisy v Československé republice dne 31. 12. 1920. Praha 1923, 7 an. (Knihovna Statistického Věstníku 1).

⁶² Tamtéž 19. – K enormnímu přírůstku periodik v českých zemích srov. také statistické údaje in: Dějiny českého novinářství a českých novinářských spolků. Výstava k dějinám českého tisku na území České republiky. Praha 2002, 37, 44.

⁶³ Srov. pozn. 28.

strany, vycházela v roce 1885 nákladem 2200 exemplářů, katolický Hlas dosáhl 1680 výtisků, křesťanskosociální noviny Dělník a Obecné noviny se tiskly každé po 4500 kusech a sociálnědemokratická Rovnost se musela spokojit s 1100 výtisky.⁶⁴ Dva roky nato vyšplhal náklad Rovnosti na 2000 výtisků, Obecné noviny v roce 1895 vycházely v nákladu 7800 kusů a mladočeské Moravské listy na počátku 90. let 19. století dokonce ve výši až 10 000 výtisků.⁶⁵

Kvantitativní skok nákladů českých novin na Moravě se tedy odehrál především v posledním desetiletí před první světovou válkou a tato tendence pokračovala i přes jistý pokles na začátku války, jak bylo zřejmé zejména v jejich posledních dvou letech. V posledních třech měsících roku 1917 dosáhla na příklad ranní a večerní vydání Lidových novin celkového nákladu vyššího než 57 000 exemplářů. Náklad Ostravského deníku, který rovněž tíhl k Lidové straně pokrokové, činil 18 000 kusů, křesťansko-sociálního deníku Den přes 54 000, sociálně demokratické Rovnosti skoro 6000 a centralistického listu Dělnický denník okolo 3500 výtisků.⁶⁶ Ve vysokém nákladu se tiskly také levné týdeníky, především agrární týdeník Moravský cep s 28 000 kusy, katolický Náš věk s 23 000 a laciný list Nový lid s 28 500 výtisky. Tím překonaly české politické noviny ty německé, jež výrazně zaostávaly: Tagesbote aus Mähren, který byl ještě pořád nejdůležitějším liberálním německým deníkem, vyexpedoval denně 28 800 výtisků, sociálně demokratický Volksfreund 6000 kusů a Agrarische Wacht 5900 exemplářů. Ani kdysi hojně rozšířené česky a německy psané úřední noviny jako Brünnner Zeitung a Brněnské noviny neuspěly. Už v posledních letech před válkou ztrácely čím dál více čtenářů, kteří již nechtěli následovat jejich národně a politicky bezbarvé zaměření. Během války degenerovaly na pouhé vládní věstníky. To postihlo také jejich přílohy, které se už předtím osamostatnily jako laciné časopisy a těšily se větší oblíbenosti než jejich mateřské listy – např. Brünnner Morgenpost se na vlastní nohy postavil v roce 1865 a Moravské noviny v roce 1880.⁶⁷

Nebývalý rozmach zažily i další tiskoviny: Ve velkém počtu byly vydávány brožury, letáky, kalendáře, polemiky, pamflety, projevy, volební programy, plakáty, zprávy o činnostech a informace k různým otázkám veřejného zájmu. Tyto publikace byly určeny v prvé řadě vlastním členům, které měly instruovat, jak

⁶⁴ Šimeček: Přehled vývoje novin 116 an.

⁶⁵ Kubiček/Šimeček: Brněnské noviny 98, 108.

⁶⁶ Srov. tabulku v příloze.

⁶⁷ Výše nákladu Brünnner Zeitung klesla z 1200 kusů v roce 1884 na pouhých 440 exemplářů v roce 1917, Brněnských novin dokonce jen na 150 výtisků, tiráž Brünnner Morgenpost spadla z 12 000 výtisků v roce 1903 na 5200 kusů v roce 1917 a podobný propad zaznamenaly Moravské noviny z 24 000–33 000 exemplářů v roce 1904 na 10 200 výtisků v roce 1917. *Tamtéž.* – Kubiček/Šimeček: Brněnské noviny 97, 103 an. – Týž: Přehled vývoje novin 116 an.

např. zakládat místní organizace strany, jak získávat nové stoupence nebo kolportovat stranický tisk. Snažily se zároveň oslovit co možná největší část obyvatelstva. Tiskoviny, které nevycházely periodicky, se tiskly na zakázku centrálních orgánů strany, ale i místních organizací a spolků, často pak byly vkládány do stranických novin a týdeníků. Navíc politické strany zakládaly pro vydávání těchto brožurek a letáků vlastní ediční řady a inzerovaly je ve svých denících.⁶⁸

Proces, během něhož se změnil periodický tisk a jeho role pro veřejnou činnost a agitaci politických stran, nezůstal bez následků na pozici redaktora.⁶⁹ V zakladatelském období novin pracovali redaktoři často v podřízeném postavení, za špatný plat a s minimální existenční jistotou. Před první světovou válkou se jejich pozice výrazně zlepšila: Bylo zamezeno jejich fluktuaci mezi redakcemi různých stran, někteří redaktoři dokonce postoupili do vedení strany a podíleli se na vypracování programu.⁷⁰ V rámci byrokratizace stran se stali nenahraditelnými členy nejvyšších stranických orgánů, někdy také zastupovali stranu v parlamentu, což se týkalo zvláště redaktorů sociálně demokratického tisku.⁷¹ Také na Moravě došlo díky vstupu redaktorů do parlamentní politiky k jevu, který byl typický pro moderní politickou kulturu: k profesionalizaci politiků. Sice už v dobách honoračních stran byli redaktoři občas zvoleni do zemského sněmu – např. redaktor Moravské orlice Jindřich Dvořák byl poslancem v letech 1870 až 1878 –, ale většinou stáli tito muži relativně nízko ve stranické hierarchii. To se změnilo teprve s redaktory sociálně demokratických novin, z nichž mnozí byli členy nejvyšších stranických orgánů. Na místa redaktorů byli dosazováni záměrně, aby se mohli

⁶⁸ Pro příklady z katolického, národně liberálního a sociálně demokratického tábora srov. *Marek*: Tisk českého katolického tábora 78 an. – *Mališ*, Jiří: K roli brožur a letáků při nástupu masových politických stran (na příkladu Moravy). In: ČMM 120 (2001) 123–154. – *Týž*: The Anti-Clericalism of Social Democracy and the Secularization of the Working Class in the Czech Lands. In: *Fasora*, Lukáš / *Hanuš*, Jiří / *Mališ*, Jiří (eds.): *Secularization and the Working Class: The Czech Lands and Central Europe in the 19th Century*. Eugene, OR 2011, 83–115.

⁶⁹ *Mališ*: Vývoj liberálního proudu 234–236.

⁷⁰ Na formulování programu svých stran se podíleli například Kuneš Sonntag u agrární strany, František Obrtel u pokrokové a Rudolf Mlčoch u živnostenské strany.

⁷¹ Z pěti sociálně demokratických poslanců moravského zemského sněmu zvolených v roce 1906 byli čtyři redaktoři, a sice Jan Filipínský, Josef Hybeš, Jan Prokeš a František Svoboda. V roce 1913 bylo redaktory dokonce všech sedm českých sociálně demokratických poslanců: Jan Filipínský, Josef Hybeš, Jan Prokeš, Tomáš Koutný, Jaroslav Rouček, František Svoboda a Vlastimil Tusar. Redaktorem byl i jediný německý sociální demokrat v moravském sněmu Wilhelm Nießner (1913). V době jejich zvolení byli redaktory i poslanci z jiných stran: Vilém Votruba psal pro Lidové noviny a zastupoval Lidovou stranu (1906, 1913), vydavatel a redaktor Selských listů Josef Šamalík a šéfredaktor Hlasu Tomáš Šilinger zase katolické strany (1906, 1913). Kuneš Sonntag zvolený v roce 1913 byl redaktorem agrárního tisku. Původně vykonávali tito muži jiná zaměstnání: Sonntag vlastnil statek, Šamalík byl zemědělec a Šilinger člen řádu augustiniánů.

zcela věnovat agitační a politické činnosti. Byly i případy, kdy redaktor dosáhl ve straně nejvyšší pozice. Jako příklad může sloužit předák živnostenské strany Rudolf Mlčoch, který byl zároveň šéfredaktorem Zpravodaje. Podobnou politickou kariéru udělal Kuneš Sonntag v Agrární straně nebo Tomáš Šilinger v Národní straně katolické.

Působení strany na veřejnost zůstávalo úzce spjato s mluveným slovem – také zde hráli redaktoři důležitou roli. Pořádání stovek agitačních schůzí vedlo některé strany k rozhodnutí organizovat agitační činnost s pomocí stálého týmu řečníků, v jehož čele stáli často redaktoři. Pořádaly se řečnické kursy, jejichž absolventi byli delegováni na schůze stoupenců strany nebo posíláni na shromáždění politické opozice. Na stranických sjezdech vystupovali nejčastěji řečníci, kteří byli zároveň redaktory, a jejich příspěvky byly posléze zveřejněny v novinách nebo dále šířeny formou brožury.

Závěr

Český tisk na Moravě se do velké míry podílel na národní a politické mobilizaci české společnosti, která probíhala mezi revolucí roku 1848 a první světovou válkou. Zatímco na začátku existoval jen zanedbatelný počet českých periodik, jejichž cílovou skupinou byla elita české společnosti, především v posledních dvou desetiletích před vypuknutím první světové války se rozvinula bohatě rozvrstvená mediální krajina, která oslovovala čím dál širší kruhy obyvatelstva a snažila se je získat pro různé politické směry. Tisk jednotlivých táborů a stran vytvořil, tak jako v jiných zemích monarchie, i na Moravě hustou komunikační síť. Ta prorůstala i do nepolitických oblastí života a přispěla k tomu, že vznikala socio-kulturní prostředí, která se navzájem stále výrazněji vymezovala.

Některá města v tomto období dospěla v centra vydávání tisku. Nicméně přání stran disponovat vlastními novinami v regionech vedlo k tomu, že i regionální tisk vzkvétal. Celkově vycházela v letech 1848 až 1918 česká periodika na 85 a německá na 39 místech Moravy. Centry českého i německého tisku bylo Brno, Olomouc, později i Moravská Ostrava. České tiskové orgány vycházely kromě toho hlavně v Prostějově, Přerově a Kroměříži, německé ve Znojmě, Jihlavě a Šumperku.⁷²

Pro působení politického tisku na Moravě bylo příznačné, že tamější čeští čtenáři – na rozdíl od německých, kteří všeobecně četli vídeňský tisk – dávali jednoznačně přednost moravskému tisku před českými novinami a časopisy z Čech. Odběr publikací z Čech se soustředil na knihovny a čtenářské kroužky, maloobchod

⁷² Srov. Šimeček: Přehled vývoje novin 121.

se ukázal jako spíše nevýznamný. Katolické listy z Čech ovšem bylo možné najít po celé Moravě, silné spojení s Čechami existovalo i u sociálně demokratického a částečně i agrárního tisku. Celkově zažil český politický tisk na Moravě nebyvalý rozmach, v kterém zaujímaly zvláštní místo Lidové noviny: Díky jejich obratnému vedení a modernímu zpravodajství zůstaly nadlouho největším českým politickým deníkem na Moravě a expandovaly i do Čech. Ovšem po roce 1908 se viditelně uvolnilo spojení novin s vedením strany. V pozdějších letech vyhledávaly kontakt se stranou jen tehdy, když se politické zájmy jejich majitele kryly s politikou Lidové strany pokrokové. Zde se ukázalo, že noviny nemusely stát po boku politické strany, aby dosáhly úspěchu, jak si myslela většina vydavatelů politických deníků. Přesto zůstávala většina deníků i v meziválečném období úzce spojena s jednou politickou stranou – struktury, které se od velkého modernizačního posunu české společnosti a veřejnosti do konce 19. století rozvinuly, prokázaly dlouhou životnost.

České politické noviny na Moravě a výše jejich nákladu (stav IV. čtvrtletí 1917)

Periodika a jejich politická orientace	Náklad	Četnost vydání ⁱ	Místo/Okres ⁱⁱ
Národní stranaⁱⁱⁱ			
Moravská orlice	830	denně	Brno
Lidová strana pokroková			
Lidové noviny	57 950 ^{iv}	2krát denně	Brno
Ostravský deník	18 000	2krát denně	Moravská Ostrava
Pozor	4000	denně	Olomouc
Hlasy z Hané	1500	2krát týdně	Prostějov
Proudý ^v	4500	2krát týdně	Olomouc
Litovelský kraj	300	2krát týdně	Olomouc (Litovel)
Prostějovský rozhled	300	2krát týdně	Olomouc (Prostějov)
Stráž severní Moravy	300	2krát týdně	Olomouc (Zábřeh)
Haná (týdeník)	2000	týdně	Kroměříž
Zájmy Slovače	1000	týdně	Uherské Hradiště
Vyškovské noviny	600	týdně	Vyškov
Jihozápadní Morava	400	týdně	Třebíč
Haná	1800	měsíčně	Kroměříž

Periodika a jejich politická orientace	Náklad	Četnost vydání ⁱ	Místo/Okres ⁱⁱ
Katolické strany			
Den	50 400	denně	Brno
Našinec	4000	denně	Olomouc
Hlas	1700	denně	Brno
Ostravský kraj	18 000	2krát týdně	Moravská Ostrava
Selské hlasy	2000	2krát týdně	Brno
Slovácké noviny	1000	2krát týdně	Uherské Hradiště
Náš věk	23 000	týdně	Brno
Selské hlasy	8000	týdně	Brno
Pozorovatel	2200	týdně	Kroměříž
Noviny z pod Radhoště	1800	týdně	Valašské Meziříčí
Ochrana	1300	týdně	Brno
Ječmínek	1200	týdně	Prostějov
Hlas – týdeník	1150	týdně	Brno
Hanácký kraj	1100	týdně	Prostějov
Selský venkov	840	týdně	Přerov
Stráž	660	týdně	Brno (Třebíč)
Slovanské listy	300	týdně	Brno (Znojmo)
Obzor našeho venkova (zvláštní číslo)	9500	měsíčně	Brno
Archa	1200	měsíčně	Prostějov
Sociální demokracie (autonomisté)			
Rovnost	5700	2krát denně	Brno
Duch času	5500	2krát týdně	Moravská Ostrava
Hlas lidu	4000	týdně	Olomouc (Prostějov)
Slovácko	1150	týdně	Hodonín
Červánky	5000	2krát měsíčně	Brno
Rašple	5500	měsíčně	Brno
Sociální demokracie (centralisté)			
Dělnický denník	3600	denně	Brno
Svornost	1550	týdně	Brno (Moravská Ostrava)

Periodika a jejich politická orientace	Náklad	Četnost vydání ⁱ	Místo/Okres ⁱⁱ
Agrární strana			
Moravský venkov	3000	3krát týdně	Brno
Moravský cep	28 000	týdně	Brno
Selské listy	2300	týdně	Přerov (Olomouc)
Selská stráž ^{vi}	700	týdně	Litovel
Obrana venkova	700	týdně	Hunčovice
Živnostenská strana			
Živnostenský zpravodaj	1400	týdně	Olomouc
Politicky nevyhraněné noviny			
Přerovský obzor	2300	denně	Přerov
Nový lid	28 500	týdně	Brno
Horácké listy	1500	týdně	Brno (Nové Město na Moravě)
Moravský sever	1000	týdně	Zábřeh
Nepolitické noviny			
Moravské noviny	10 200	denně	Brno
Brněnské noviny	160	denně	Brno
Odborné časopisy			
Obchodní obzor ^{vii}	1900	týdně	Brno
Na zdar ^{viii}	1600	týdně	Moravská Ostrava
Obecní samospráva ^{ix}	1500	týdně	Příbor
Moravsko-slezské řeznické noviny ^x	1100	týdně	Prostějov
Horník ^{xi}	1800	2krát měsíčně	Moravská Ostrava
Strojník a topič ^{xii}	1300	2krát měsíčně	Moravská Ostrava
Svazové pekařské listy ^{xiii}	1000	2krát měsíčně	Olomouc
Hospodářský věstník ^{xiv}	1500	měsíčně	Prostějov
Věstník Jednoty katolických duchovních diecese brněnské ^{xv}	800	měsíčně	Brno
Nejrozšířenější německé noviny			
Tagesbote aus Mähren (pokrokové)	28 800	2krát denně	Brno
Volksfreund (sociálně demokratické)	6000	2krát týdně	Brno

Periodika a jejich politická orientace	Náklad	Četnost vydání ⁱ	Místo/Okres ⁱⁱ
Agrarische Wacht (agrární)	5900	2krát týdně	Brno
Oesterreichische Morgenzeitung und Handelsblatt (nepolitické)	52 000	2krát denně	Moravská Ostrava
Ostrauer Zeitung (nepolitické)	12 000	2krát denně	Moravská Ostrava
Brünner Morgenpost (nepolitické)	5200	denně	Brno

Zdroj: Tabulka byla sestavena na základě Výkazu o výši nákladu politických novin vycházejících na Moravě ve IV. čtvrtletí 1917 (Nachweisung über die Höhe der Auflage der in Mähren erscheinenden politischen Zeitungen im IV. Quartal 1917), který posloa moravské místodržitelství 6. února 1918 předsedovi vlády. MZA, B-13 (Moravské místodržitelství – presidium), kart. 1686, č. 2398/18. – Srov. také údaje k výši nákladu v I. (kart. 1685, č. 8063/17), II. (kart. 1685, č. 14887/17) a III. čtvrtletí (kart. 1686, č. 22022). – Soupis politických novin obsahuje v originále i kulturní a odborné časopisy, které jsou zde také uvedeny. Zato německá periodika nebyla zohledněna. Pro srovnání jsou vyjmenovány jen německé noviny s nejvyšším nákladem.

- ⁱ Jako deník se označuje list, který vychází minimálně 5krát týdně.
- ⁱⁱ Úřední seznam udává jako místo vydání vždy okres, ve kterém jsou noviny vydávány. Pokud se jedná o přílohy, které jsou určeny pro jiné okresy a regiony, je v těchto případech v závorce uveden okres nebo region, pro který byl list vydáván.
- ⁱⁱⁱ Jednotlivé noviny se k jedné určité straně hlásily s různou intenzitou, jejich zařazení proto není bezproblémové. V případě tisku Křesťansko-sociální strany a Národní strany katolické bylo upuštěno od rozlišování obou stran a použito označení katolické strany.
- ^{iv} Ve III. čtvrtletí 1917 dosáhl náklad dokonce 74 400 výtisků. Srov. MZA, B-13, kart. 1686, č. 22022.
- ^v Litovelský kraj, Prostějovský rozhled a Stráž severní Moravy vycházely původně jako přílohy listu Proudý.
- ^{vi} Selská stáž, vydávaná Josefem Svozilem, a Obrana venkova, vydávaná Josefem Starošítkem, si udržovaly od stranického vedení odstup.
- ^{vii} Tiskový orgán Obchodnické jednoty pro Moravu a Slezsko v Brně a Zemského svazu obchodních grémií v markrabství moravském.
- ^{viii} Ústřední orgán Unie horníků rakouských. Vydavatelem byl člen centralistické sociální demokracie Petr Cingr.
- ^{ix} Podtitul zněl Časopis věnovaný správě politické a zvláště samosprávě obecní.
- ^x Tiskový orgán Svazu řezníků a uzenářů pro Moravu a Slezsko.
- ^{xi} Tiskový orgán Svazu báňského úřednictva.
- ^{xii} Tiskový orgán Ústřední jednoty strojníků, topičů a příbuzných profesí v Rakousku (Zentralverein der Maschinisten, Heitzer und verwandten Berufe Österreichs).
- ^{xiii} Tiskový orgán Svazu pekařů pro Moravu, Čechy, Slezsko a veškeré země na radě říšské zastoupené.
- ^{xiv} Tiskový orgán Hospodářských spolků okresů Prostějovského a Plumlovského a Jednoty řepařů, ve kterých se angažoval agrárník K. Sonntag.
- ^{xv} Vydavatelem byla Jednota katolických duchovních.